

"לשיר או לבכות" – שיר לא ידוע של ביאליק

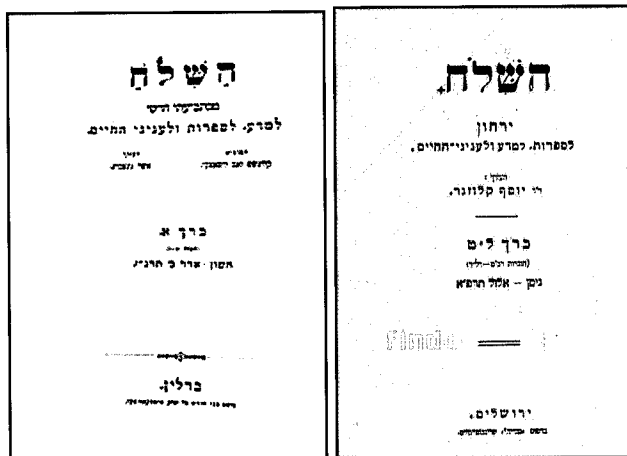
במשך 116 שנה היה השיר גנוז בין דפי כתב העת *השֵׁלֶחַ*

כרכיהם של כתבי-עת נוסנים מחכים לא אחת מעל מדפי הספריות לחוקרים שיהפכו בהם ויגלו מיני חידות ותעלומות הממתינות לפתרונו. בדרך-כלל מזדמנות התגליות באקראי. פעם ראיתי באחד ממוספי הספרות ידיעה על שיר שפרסם כביכול אחד-העם בכתב-העת *לוח אחיאסף*. את השיר לא מצאתי, כמוכן (וכי יעלה על הדעת שאחד-העם יכתוב שיר?!), אך אגב עלעול בגיליונותיו המצהיבים של כתב-העת נמצא לי שיר ארוך ומעניין בשם "איגרת", מונולוג דרמטי מפי טיפוס של בעל-בית מן הנוסח הישן, מין בור-משכיל הזקוק לעצת העורך, ובשוליו חתומה המערכת. במחקר שנערך על כתב-העת *לוח אחיאסף* נרשם אמנם שאת השיר כתבה "המערכת" (וכי יעלה על הדעת ש"מערכת" תחבר מונולוג דרמטי בן מאות שורות?!), אך עיון שהוי בטקסט הוכיח לי בוודאות שאין זה אלא שיר גנוז של ח"נ ביאליק. הלקסיקון, התחביר, המוטיבים, הרעיונות עיצוב הדמות העממית - הכול העיד שטביעת ידו הייחודית של ביאליק טבועה בהם. ל"בדיקת הרקמות" שערכתו בו ("האם השיר 'איגרת' הוא משל ביאליק", *מאזנים*, ס, 8-9 (שבט-אדר תשמ"ז, עמ' 1 - 13), שבה השוויתי את שורותיו של השיר עם שורות ביצירות אחרות משל ביאליק - מופרות וגנוזות כאחת - הוסיף פרופ' עוזי שביט אבחנה משלו: בשיר "איגרת" כלולות שורות אחדות עם סיומת דקטילית, מן הסוג שאפיין את כתיבתו של ביאליק באותה עת. הפרוזודיה היא כלי עזר מאין כמוהו לבדיקת טביעת ידו, או "כתב ידו", האישי של המשורר. לימים, משנשתכנעו חבריי לצוות ביאליק בנכונות האבחנה, נכלל שיר זה גם בכרך ב' של המהדורה האקדמית של כל שירי ביאליק.

לא מכבר הלכתי לכרוך מראי-מקום בכתב-העת *השֵׁלֶחַ* לקראת השלמת ספרי *צפירדים: ביאליק נגד הרצל והצעירים* (הוצאת ספרא והוצאת הקיבוץ המאוחד, 2013), והנה התגלה לי בין דפיו של הכרך הראשון שיר שבשוליו מתנוססת החתימה "מ. ג. וואלק", שם שמופיע פעם אחת ויחידה בכתב-העת *השֵׁלֶחַ* בכל שנות קיומו. בחנתי את השיר של האלמוני "וואלק" וגם הפעם הוכיח העיון השהוי בשיר שאין לפנינו אלא שיר גנוז של ביאליק שטביעת ידו הייחודית של מחברו ניכרת בו על כל צעד ושעל. מדוע החליט המשורר לפרסמו תחת שם בדוי, ולא בשמו? את הסיבות המשוערות לכך נפרט בהמשך. נציין בשלב זה כי במנשר "תעודת *השֵׁלֶחַ*" (שהתפרסם בגיליון הראשון של כתב-העת באוקטובר 1986) הכריז אחד-העם כי הביטאון החדש לא ירבה בדברי שירה כי "פואזיה בלבד, השתפכות הנפש על הדר הטבע ונועם האהבה וכדומה" יכול הקורא למצוא במידה מספקת בספרויות העמים, ולא לשם כך נוסד "בשעה זו" כתב-העת החדש. ואכן, אחד-העם הסתפק בשיר אחד לכל חוברת, בדרך כלל שיר שיש בו רובד אידאי לאומי נכבד, בדרך-כלל היה זה שיר של ביאליק, שהיה באותה עת משורר צעיר, שכבר יצאו מוניטין לשיריו הלאומיים

שהתפרסמו בכתבי-העת העבריים של סופרי אודסה - פרדס לוח אחיאסף. העובדה שאחד-העם בחר בו להיות "משורר הבית" של השלח והעדיפו על פני משוררים ותיקים יותר תרמה כמובן למעמדו. אחד-העם כלל אפוא בכל חוברת של עשרת הכרכים הראשונים של השלח שיר אחד: של ביאליק או של אחד המשוררים הידועים והמפורסמים (דוד פרישמן, יהל"ל, קונסטנטין אבא שפירא ואחרים). הוא לא פינה בעיתונו מקום ל"תשואות ראשונות", ובמילים אחרות: הוא מעולם לא פרסם שיר של משורר מתחיל ואלמוני.

השלח (1896 - 1926) הפך כידוע עד מהרה לחשוב מבין כתבי-העת העבריים של מפנה המאה העשרים. מערכת כתב-העת פעלה באודסה באמצעות חברת "אחיאסף", הוצאת ספרים עברית שהוקמה בוורשה ב-1892 ברוח משנת אחד-העם שעיקרה: "הכשרת לבבות העם ללאומיותו". אחד-העם עצמו עמד בראש ההוצאה, וביקש לראות בירחון השלח במת דיון ועיון מרכזית בענייני היהדות והיהודים בעבר ובהווה. את המשאבים להוצאת הירחון סיפק קלונימוס זאב ויסוצקי, גדול יצרני התה ברוסיה, שהיה ידידה של משפחת גינצברג. משפחת גינצברג, משפחתו של אחד-העם, הייתה בעלת זיכיון לסחר הסוכר ברוסיה הצארית. לימים, משנתרופפה בריאותו של אחד-העם והוא נאלץ לנטוש את הפעילות הציבורית, עבר המנהיג הציוני לאנגליה ושם ניהל את משרדה של חברת ויסוצקי בלונדון.

השלח, מכתב עתי חדשי למדע, לספרות ולענייני החיים. מימין: כרך א' תרנ"ז (1896), העורך: אשר גינצבורג, משמאל: כרך ל"ט תרפ"א (1921), העורך: יוסף קלוזנר

בשנים 1896 - 1902 ערך אחד-העם את עשרת הכרכים הראשונים של השלח באודסה, אך עקב הקושי להשיג רישיון ממשלתי רוסי להוצאת עיתון עברי נרפס תחילה הירחון בברלין (1896 - 1900) ולאחר מכן בקראקוב (1901 - 1905). רק משנת 1907 ניתנה רשות לעורכי השלח להדפיסו ברוסיה, והרשות הקלה עליהם מאוד, שכן אלף חותמי העיתון היו ברובם תושבי "תחום המושב" ברוסיה הצארית. את הכרכים 11 - 36 ערך יוסף קלוזנר בוורשה ובאודסה. בשנת 1904 הוזמן ביאליק לערוך את "החלק הבלטריסטי" של השלח, והוא צהל במכתביו לרעיו "נעשיתי רידקטור!". בתחילת דרכו, כשהוזמן אותו אחד-העם להשתתף

בְּהַשְׁלָחַ לאחר שפרסם משיריו בפרדס ובלוח אחיאסף, הצטנע ביאליק ויעץ למנהיג הנערץ לפנות למשוררים מנוסים ממנו (כדוגמת דוד פרישמן וק"א שפירא), שכבר התנסו בכתיבת שירים לאומיים רחבי יריעה.

ואכן, בחוברת א' של הַשְׁלָח (אוקטובר 1986) התפרסם שירו רחב-היריעה של דוד פרישמן "חלום הכליף ופתרוניו" (משל קדמוני לדוד אחרון), שממנו למד ביאליק את סוד כתיבתה של פואמה עברית הסובבת סביב חידה קדמונית עם מסר אקטואלי; בחוברת ב' (נובמבר 1896) התפרסם שירו של ביאליק "משה מת ויהושע מכניס" (שאינו אלא נוסח מקוצר של שירו "מתי מדבר האחרונים", שהתפרסם לאחר שהעורך הציב את המוטו של השיר ככותרת; בחוברת ג' (דצמבר 1896) התפרסם שירו הארוך והחדשני של דוד פרישמן "משיח"; בחוברת ד' (ינואר 1897) התפרסם שירו של יהל"ל "משה על הר העברים" (דמותו של משה "כיכבה" לעתים מזומנות בשירת הַשְׁלָח כרמז לציונות האחד-העמית ולאגודת הסתרים שלה "בני משה"); בחוברת ה' (פברואר 1897) התפרסם שירו הלאומי של שמואל ליב גורדון "גר צדק" (מסורה), ובחוברת ו' (מארס 1897) שירו של המשורר האלמוני מ. נ. וואלק "לשיר או לבכות!" - גלגול של השאלה השקספירית הנודעת "להיות או לא להיות?":

לשיר או לבכות! / מ. נ. וואלק

מִלְפָּנִים בְּנֶעַר שׁוֹרְרֵת לִי שִׁירֶיךָ
וּבְמוֹ אֵלֶיךָ מְשַׁכְתָּנִי;
שׁוֹרְרֵת אַף סִפְרֵת לִי הַמוֹן סִפְוֶיךָ
וּבְמִתְקֵם וּבְחֶמֶם צִדְתָּנִי.

5 וְאַחוּשׁ שְׁנַפְשֵׁי כֹה תַעֲרַג לְחַיִּים
כֹּה תִשְׁאַף עוֹד לְרֵאוֹת בְּטוֹבָה
וְלִתְמֵי דְמִיתֵי שְׁאַלָה שִׁירֶיךָ
יִשְׁעֲשְׁעוּנִי עַד זְקִנָה וְשִׁיבָה.

10 וּבְבֹא אֲזִי בְּשׁוֹאָה עָלֶיךָ הָאוֹיֵב
וַיִּבֶךְ בְּלִי חֲמָלָה וְחַנִּינָה,
אֲזִי פִתְאֵם חֲדַלְתָּ לִי לְשׁוֹרֵר שִׁירֶיךָ
וַתִּשְׁאַל קוֹל מִסִּפֵּד, קוֹל קִינָה.

וְאַפְּזֵן אֵלֶיךָ - וְאַרְאֶךָ בּוֹכִיָה,
תִּזְלַנָּה הַדְּמָעוֹת עַל לְחֵי!

15 וַיִּתֵּר בִּי לְבִי וַתְּחַלֵּף שְׂמֵחָתִי
וְאַמְרָר עַמְדֶךָ בְּבִכִּי.

ומתוקות ונעימות לי היו הדמעות
כשירים ששרת לי מלפנים!..
כי השקו לרונה את צית לבתי,
העירו זכרונות נושנים...

20

ואזכר הארץ ששמה מקדם
שושנת אביכי פרח;ה;
וכבר אז התחדש בי שנית הרוח,
ועל דרכי התקנה זרחה...

אך עתה - אלמה את נכחי נצבת,
ולנגדי עיניך תישירי,
כפסל תביטי בלי חיים, בלי תנועה,
לא תכפי אף גם לא תשירי...

25

כמה וכמה סיבות פנים-ספרותיות ונסיבות חוץ-ספרותיות גורמות לי לחשוב שמדובר בשיר של ביאליק. כאמור, אחד-העם פרסם בכל גיליון של *השלת* שיר אחד בלבד, שהיה גולת הכותרת של הגיליון. לעתים קרובות היה זה שיר של ביאליק, ולפעמים היה זה שיר של משורר נודע אחר, אך אף פעם לא היה זה שיר של משורר אלמוני. שמו של המשורר "מ.נ. וואלק" אינו מופיע בשום לקסיקון. זהו ככל הנראה שירו היחיד. מכל מקום, זהו שירו היחיד של "וואלק" בכתב-העת *השלת*.

עוזי שביט כתב בספרו *המהפכה הריתמית* שביאליק היה הראשון שגילה שליטה של ממש בריתמוס הטוני-סילבי. רוב המשוררים שפרסמו בגיליונות הראשונים של *השלת*, פרט לשל"ג ולטשרניחובסקי, לא כתבו בריתמוס הטוני-סילבי. הריתמוס של השיר הוא סדור לגמרי. הסכמה המטרית וסכמת החריזה (ארבעה אמפיברכים ושלושה אמפיברכים לסירוגין, כשרק שורות ב' וד' חוזרות) מצויה בשירתו המוקדמת ביאליק (בשיריו "אל הציפור" ו"אל האגדה"). קשה לשער שמשורר אלמוני, שכתב שיר אחד ויחיד, יכול היה להגיע לשלמות ריתמית כזו ולחרוזים נמרצים וכלל לא בנליים כדוגמת "וחנינה - קול קינה", "על לחי - בפכי", "תישירי - תשירי" וכדומה.

זאת ועוד, מסיבות שונות ומשונות חתם ביאליק לא אחת על יצירותיו בשמות בדויים הדומים לשמו: "נח" (נחמן-חיים), "נחבי בן ופסי" (שם מקראי, [במדבר יג, יד], המשמש במפתיע אנגרמה מושלמת של שמותיו: נחמן חיים ביאליק בן יוסף), "חילק-בילק" (צירוף המצוי ביוצרות לשכתות השנה, במדבר, שביאליק בחר לעצמו בשל הדמיון לשם "ביאליק"), "יואלק" ("יואל" בלשון חיבה - שם שגם בו בחר ביאליק בשם דמיונו לשם "ביאליק"), "יקביאל" ("מקלל האל", שם שהוא שיכול אותיות של השם ביאליק). ייתכן שכוונת הפסידונים - מ. נ. וואלק - "מן העם" ("אחד מן העם", או "אחד-העם").

ייתכן שביאליק חמד לצון ושלח את השיר שבחתימת "מ. נ. וואַלק" למערכת הַשְּׁלַח כמין "בלון ניטוי". ייתכן שלהפך, שבמערכת הַשְּׁלַח נתגלה ברגע האחרון כי אין בידה שיר ראוי לחוברת השישית, ואחד מעוזריו של אחד-העם (רבניצקי או קלוזנר) ביקש מביאליק שישלח שיר מפרי-עטו ללא דיחוי, ומשלא היה באמתחתו של ביאליק שיר ראוי, הוא שלח שיר מוקדם, עבר עליו בקולמוסו, אך לא מצא לנכון לחתום עליו בשמו. בשנת 1897 כבר שקד ביאליק על השלמת שירו הגדול הראשון "המתמיד", ושיר כדוגמת "לשיר או לבכות?" לא היה מוסיף דבר למוניטין של המשורר הצעיר, ששירתו התפתחה אז בקצב מואץ ביותר. השיר משקף שלב מוקדם במהלך כתיבתו של ביאליק, והוא דומה לשירים של המחצית הראשונה של העשור הראשון ליצירתו (1890 - 1895), ולא לשירים של סוף העשור.

את הדיסרטציה שלי *שירי ביאליק הראשונים* (1980) הקדשתי לתיאור ההתפתחויות שחלו בשירת ביאליק בשנים 1890 - 1900, שבמהלכן הפך המשורר מתלמיד "שיבה" אלמוני לסופר נודע בשערים. על התפתחות דמות "האני" ביצירתו המוקדמת כתבתי:

בכתיבתו המוקדמת של ביאליק הסתמנה מגמה ברורה ובולטת, שלפיה הלך כל הזמן והתעצם הממד האישי-האוטוביוגרפי, עד שזה כבש לעצמו מובלעות רחבות ידיים בתוך השירים הציבוריים. תהליך זה, שראשיתו בכתיבת אלגוריות בעלות יסוד אוטוביוגרפי מוצנע (בעיקר בשנים 1891 - 1892) חתר בהדרגה ובשיטתיות אל עבר הכתיבה האישית הרומנטית, המתמקדת ב"אני", בתולדותיו וברחשי לבו, עד אשר בשנים 1900 - 1901, בסיומו של העשור הראשון ליצירתו, החל ביאליק בכתיבת שירים, שבהם עולמו הפנימי והאוטוביוגרפיה שלו הם המרכז והעיקר. בשירים הראשונים השתלבו כאמור סממנים אוטוביוגרפיים בתוך שירים שהם לאומיים-ציבוריים במובהק ונטמעו בתוכם. לעומת זאת, בסוף העשור הראשון הפכה האוטוביוגרפיה נושא עצמאי בשירת ביאליק ששעבד לצרכיו, זעיר פה זעיר שם, חומרי רקע לאומיים ציבוריים שקודם היו חומרי היסוד הדומיננטיים [...]. עתה הועתק מרכז הכובד מרשות הרבים אל רשות היחיד ותולדותיו של המשורר ועולמו הרוחני ניסוטו מן השוליים והוצבו בתווך (שם, עמ' 17 - 18). השיר "לשיר או לבכות?" שייך לשלב המוקדם של הפואטיקה הביאליקאית: הוא כתוב בלשון "אני", אך ההזדהות של האני עם האומה היא הזדהות סימביוטית, ואין בקורותיו של "האני" ולו גם סממן אידיוסינקרטי אחד.

אשר לטקסט עצמו, הוא מזכיר במבנה שלו (בארכיטקטוניקה שלו ובמבנה הרעיוני כאחד) את שירו של יל"ג "בעלות השחר": בעבר המשורר שר שירים נעימים, אחר-כך הראו לו את עמו בשפלותו, "נִיְהִי לְאֵבֶל כְּנֹרֵי וּלְקִינָה שִׁירֹתֵי". בעשור הראשון התחולל בשירת ביאליק "רינסנס יל"גי", כניסוחו של עוזי שביט, וגם מן הבחינה זאת השיר משתלב היטב במסכת יצירתו המוקדמת של ביאליק. הנה, שורה 5, למשל ("וְאַחוּשׁ שְׁנַפְשִׁי כֹּה תַעֲרֹג לְחַיִּים") נפתחת ממש כמו שורתו הידועה של יל"ג: "וְאַחוּשׁ כִּי נַפְשִׁי דָּבַר שִׁיר מְתַעֲוֶרֶת" ("השירה מאין תימצא"), שאתה "התכתב" ביאליק בשירו הפרודי "השירה מאין תימצא" (סונט דלא דְּגֶרְדוֹן) ובשירו "הקנוני" "רוזי לילה".

ניתן להיווכח בנקל שביאליק כתב דברים דומים לאלה המצויים שבשיר "לשיר או לבכות?" ביצירתו המוקדמת (באיגרת לחבריו מז'טומיר, בשירים מוקדמים שנגנזו כדוגמת "אל האריה המת", "ארץ שחולה כפנינים", "חלום בתוך חלום" וכו'). השיר מכיל בתוכו, כפי שאפשר לראות מ"בדיקת הרקמות" שלהלן, צירופים ביאליקאיים טיפוסיים. הפנייה אל יישות נשית (האומה? השכינה?) שעם סבלה הרובר מזדהה מצויה הרבה בשירת ביאליק (למן "ביום סתיו" ו"הלילה ארבתי" ועד "לבדי" ו"הכניסיני תחת כנפך"). הנמענת בשיר שלפנינו היא האם-האומה שבעבר הייתה מסוגלת לכלכל את בנה, ועתה היא נותרה דוממת ומרוקנת, בסבלה ובצער, לאחר שכל צינורות קיומה נסתמו. תיאורה של האם-האומה העומדת כפסל התגלגל בתיאור האם-האומה בשיר "שבעה" הנשארת כ"אבן דומם", וכבתיאור הלמדן היהודי בשיר הגנוז "באוהל התורה" המתואר אף הוא כ"אבן דומם". כאן וכאן עולה הרעיון שהכאב המתבטא בדמעות של בכי אינו גדול כמו הכאב המשאיר את האדם קרוש בלי יכולת להביע מילים או רגשות. בשירתו המוקדמת של ביאליק יש כמה וכמה "שירי פסל", כגון "באוהל התורה" ו"על ראש הראל" (גם המתים בפתח "מתי מדבר" מעוצבים כמו פסלים).

האָפּרַט שלהלן נועד להוכיח שהלקסיקון הביאליקאי טבוע בשיר "לשיר או לבכות?" מתחילתו ועד סופו:

בדיקת רקמות

הכותרת:

ממבט ראשון אין הכותרת "לשיר או לבכות?" מרשימה ככותרת פיוטית במיוחד, או ככותרת ביאליקאית במיוחד, אך אין לשכוח שביאליק הכתיר את אחת מרשימותיו בכותרת "צעירות או ילדות?". לפעמים נהג לתת ליצירותיו כותרות לא פיוטיות במיוחד (כגון הכותרת "רעות והתבודדות" - שמו הראשון של השיר "ביום קיץ יום חום". אחדים מהמבקרים חשבו בטעות שאין זו כותרת ביאליקאית וכי עורכיו של ביאליק הכתירו את השיר בכותרת לא פיוטית, אך אין לחשוך הזה שחר, שכן ביאליק הכתיר את אחד מסיפוריו שנגנזו בשם "הסתכלות והתבוננות", בדומה ל"רעות והתבודדות").

שורה 1:

בסיפור הגנוז "פסח שני": "בן-אומנותי מלפנים, חברי רע-נעורי"; בשיר הגנוז "שיר ציון" ("ארץ שחולה כפנינים"): "אז שרה את אשרה מלפנים"; "אך היו מלפנים בכבל גיבורי הרוח" ("אל האגדה"); "איך למדו מלפנים" ("המתמיד"); "וזאת הפעם הראשונה כימי חיי לטעם טעם שירים" (איגרת לפרידמן משנת תרנ"ב); "לִנְפֶשׁוּ, שׁוֹרֵד הָאִישׁ" (מגילת האש); "בשפה בלולה ישוררו" ("בשל תפוח"); "קול בודד ישורר" ("המתמיד"); "ובגרון ניחר שירה קבצנית תשוררו" ("בעיר ההרגה").

שורה 2:

"חבלי פז לאסר במו לבבות" באיגרת מתרנ"ב לפרידמן; "מפינות לבככם משכוהו" ("עם שמש") "נשמתו נמשכה אחריה" ("הדיבוק"); "ומושכים את הלב" ("בערוב היום"); "אני אהבתי, והיא גם היא נמשכה אחריי" ("איש הסיפון"). המילה "משכתיני" שהיא צורה הנקראת בדקדוק "כינוי מושא חבור" מצויה הרבה בשירת ביאליק, במיוחד בשורות הפתיחה של שיריו: "עזבתיני" ("אל הציפור", נוסח ראשון), "ראיתיכם שוב בקוצר ידכם", "ראיתי-פגשתי" ("עיניה"), "תחזקנה" ("ברכת עם"), "אדוני לא קראני" ("שירת ישראל"), "תראני-תרחמני" (דמעה נאמנה), "אל נא יעצרונו" ("מתי מדבר האחרונים"), "השחוק ייגעם ויישנמו" ("ילדות"), "איד עמכם קיבצכם" (מקראי ציון), "רק קו שמש אחד עברך", "אין זאת כי רבת צררתונו", "נטוף נטפה הדמעה ויפול קו אור ויכנה", "כי מסלעי וצורי נקרתיו, וחצבתיו מלבבי" ("לא זכיתי"), "צינת בוקר, צריחת עורב / העירוני" ("משידי החורף" תרס"ד).

שורה 3:

"חדשות לשטף כח היצירה של האומה ובהקנותם לה המון צורות ושפעת תכנים לא ידעתם מעולם" ("לכינוסה של שירת ספרד") | "המון" במובן 'הרבה' ולא במובן 'המיה' כמו ב"קול המון טיפות המים".

שורה 4:

"לילית צוד צדתיני" ("עיניה"); "גלים קטנים של חמימות מתוקה" ("החצוצרה נתביישה"); "אך מתקו [...] יעמוד בפני" ("פרדה"); "ושטפני גל מתקו" ו"במלוא מתקו הראשון" ("אחד אחד ובאין רואה"). "ובעודך בחומן, קחי צקי אל כינורי" ("הרהורי לילה").

שורה 5:

"את העונג הנעים אשר אמוש עת אזכה להבין את שילר, את היינה, את גטה!" (איגרת לפרידמן משנת תרנ"ב); "נשמתך אחוש, אבין הרהוריך" ("רוזי לילה"); "להשתעשע על חלקת השחפת אחוש עונג מה, יכאב וינעם... אכן רוח הוא באדם!" (האיגרת הראשונה של ביאליק משנת תר"ן); "תעלג, תפלל: חיים, חיים" ("רוזי לילה"); "אל אורו ערגתי" ("זוהר").

שורה 5 - 6:

"טרם ראיתי בטובה, טרם ראיתי חיים" (מכתב לפרידמן משנת תרנ"א); "ואשאף כל ימי סתרים ודממה" ("זוהר").

שורה 7:

"בני אדם זורים בכל יום לרות, בכוונה ולפי תומם" ("גילוי וכיסוי בלשון"); "הוא עובר עליך לתומו" ("מאחורי הגדר").

שורה 8:

"יושבת היתה על ברכי סבא שלה. [...] היתה יושבת על ברכיו והוא משתעשע בה, משתעשע. מגפפה ומנשקה ומספר עמה" ("איש הסיפון"); "אני מברך אותו שיצליח ויעמק

וישגב ויגדל לעינינו עד. ימי זקנה ושיבה" (ברכה ליעקב שטיינברג כועידת הסופרים בתרפ"ז).

שורה 9:

"אי מזה האויב יבוא" ("הברכה"); "וְהָיָה בְּבֹאֵי עֲלֵיךָ רָעָה [...] וְשָׁבַת וּבָאת לְפָנַי" ("מי ענר לדוכיפת ציצת זהב"); "חלומותי, עוד הפעם שואה, אמש ומשואה" (איגרת לפרידמן מתרנ"א); "מי יגן עלינו ביום סערה ושואה" (נאומו האחרון של ביאליק); "ויביאו עלי כשואה שפלות הרוח" (איגרת ראשונה של ביאליק); "תכלינה בשואה" ("המתמיד"); "צל, מגור ושואה" ("לנתיבך הנעלם").

שורה 10:

"את ארצותם יכבוש ואת חילם יכריע לטבח בלא חמלה" ("על ספרים ואישים במקרא"); "לרגלך בלי חמלה הלכתי תום לבבי" ("העיניים הרעבות"); "בלי רחמים וחנינה" ("מה רב אוי מה רב").

שורה 11 - 12:

"על זה אבכה גם אני-ונבך שנינו... רק אנכי אשנה שנוי קטן וקל בכתוב הראשון, ותחת 'שיר השירים' אמר 'קִינַת הַקִּינֹת'..." (מכתב לפרידמן מתרנ"א).

שורה 12:

"ולמספד אקרא העננים" ("דמעה נאמנה"); "ישאו קינה בניהם" ("בעיר ההרעה"); "רק קינים, רק הגה ונה" ("אל הציפור").

שורה 13:

"אביטה אל ארץ אף אפן למעלה" (הרהורי לילה); "ותפן אלי ותאמר: אכול ושתה, אדוני" ("פסח שני"); "ועל אלה, על אלה עינו בוכיה..." מכתב לפרידמן מתרנ"א; "ובוכיה בלי שפה" ("בעיר ההרעה"); "ועיני בוכיה" ("מגילת האש"); "ובוכיה בחשאי" ("ואם ישאלך המלאך").

עמ' 14:

"פה תגל דמעת" ("על קבר אבות"); "תזלנה כסף טהור" ("פרדה"); "ודמעה [...] על לחיי רעדה" ("אם ישאלך המלאך"); "אז תישל מלחי הצדקת דמעה" ("אמי זכרונה לברכה").

שורה 15:

"וייקץ שלמה נידר ממקומו.... ויזעף לב המלך בקרב" ("שלמה המלך והדבורה"); "ויתרו כולם ממקומם" ("מגילת האש"); "אך פתאום תיתר" ("שבעה").

שורה 16:

"ואמר אתך בבכי" - מזכיר את תיאורה של אחת מארבע האימהות - רחל - הממרת בככי תמרורים על בניה; "הבכיה הייתה מתוקה, מתוקה, נובעת ויוצאת מן הלב מאליה" ("מאחורי הגדר"); "ואהי עמה יחד בצרה" - "לברי"; "ועדין הוא כמוס עמדי" - "ספיח";

"וּמְלוֹן לֹא-יִמָּצָאוּ עוֹד עִמָּדִי" - "מי אני ומה אני"; "ותמרר - ותנעים זמירות / לחליפות שיר תוגה שיר נעים" (שיר ציון] "ארץ שחולה כפנינים").

שורה 19:

"כִּי בְּתֵהֶם רָפָה יֵאָבֵד אוֹ-יִשְׁקֵךְ נִעְצוֹץ לְרוּיָהּ" - ("בעיר ההרחה"); "פְּכָר הִפְתָּה כְּעֶשֶׂב לְבָתִּי" ("אל הציפור"); "תִּז טַל עַל-לְבָתִּי" ("הרהורי לילה"); "ניצוץ אחד [...] הבקע אל לְבָתִּי" ("מן המצר").

שורה 20:

"זכרונות מדאיכים עם דמעות עיניים" ("משוט במרחקים").

שורה 21:

"וזכר ימי חרפו" ("על איילת השחר"); "אזכרה ימים כמוהם פרחתי" ("אל הציפור"); "ומושכים אותו שמה, שמה, שמה" ("רוזי לילה"); "שמה חיבלתני אמי" ("מגילת האש"); "פרחי עדנים כבר נקברו שמה" ("שירה יתומה").

שורה 22:

"אביט [...] את שושנת תקוותי נובלת עליה וחובקת אשפתות". (באיגרת הראשונה); "כל פרחי נעוריי הרכים" ("העיניים הרעבות").

שורה 23:

"וכל ישן ובלה בנשמתכם יתחדש" ("עם שמש"); "התחדשה בי ילדות מאירה" ("זוהר").

שורה 24:

"הצומחים כתקווה בנפש כל חי" ("איגרת קטנה").

שורה 25:

"אילמה נשארה" ("אחרי מותי"); "עומדים ומחרישים כאילמים" ("רוזי לילה")
"להביט נכחו" ("מגילת האש"); "ניצב דומם כפוף ראש" ("מתי מדבר האחרונים")
"ניצבת עתה לפני במלוא הודך" ("מגילת האש"); "כרחל נאלמה ניצבה" ("ביום סתיו").

שורה 26:

"עפעפיה יישירו נגדו" ("מגילת האש").

שורה 27:

"יעמוד מת היקום, וכפסל חרש נסך" ("ינסר לו כלבבו"); שורה 28: "לא בכתה לא הרימה קול" ("ביום סתיו"); "שבי דומם, אל תבכי" ("בובה ועגלתה").

"יִשְׁבֶּה אֲמִי, הַחֲרִישָׁה, קְרוּשָׁה בְּאֶבְלָה יָמַיִם, / פְּנִיָּה - מְקֻשֶׁת קָרַח, לִבָּה - אֶבֶן דּוֹמָם"
 ("שבעה"); "באוהל התורה": "הוא, אֶךְ הוא - הוּא אֶבֶן דּוֹמָם".

*

לא זו בלבד שהלקסיקון ואוצר המוטיבים הם ביאליקאיים בתכלית. הרעיון של השיר בכללותו מזכיר שירי הגות של ביאליק המעלים את הרעיון הלאומי במעגלים הולכים וגדלים - למן המעגל האישי המצומצם ועד למעגל ההיסטורי הרחב ביותר. התפוכות שעברו על הדובר ועל הנמענת עשויים לשקף את שלבי התפתחותו של ביאליק בעשור האחרון של המאה העשרים, אך הן יכולות לשקף את שלבי התפתחותה של ההיסטוריה הלאומית במאה התשע-עשרה שקרבה אז לסיומה: בראשית המאה - ראשית תקופת ההשכלה - העם שר שירים נעימים ואופטימיים (כשלמה המלך הצעיר, מחבר מגילת שיר-השירים), והיה משוכנע שהוא יוכל להמשיך לשיר אותם לנצח נצחים; אך בהינחת עליו הפְּרָעוֹת והגְּרוֹרוֹת הוא החל לשיר שירי קינה (כשלמה המלך בזקנתו, מחבר מגילת קהלת). עתה הוא שרוי במצב של קיבעון וקיפאון, ואי אפשר להעירו. מקץ שנה, בהתקרב הקונגרס הציוני הראשון, כתב ביאליק בשירו "אכן חציר העם" את הנבואה המרה:

הוא לא ייקץ אם-לא יעירנו השוט.

הוא לא יקום אם-לא יקימנו השוד.

עֵלָה נָבֵל מְעֵץ, אֲזוּב עֵלָה בְּגֵל,

גִּפְן בִּקָּק, צִיץ מֶקֶץ - הִיחִינּוּ הַטֵּל?

גַּם-בְּתַקְעַת הַשּׁוֹפָר וּבַהֲנֵשֵׂא הַנֶּסֶם -

הִיִּתְעוֹרֵר הַמֵּת? הִיִּזְדַּעַזַּע הַמֵּת?

במעגל רחב עוד יותר, השיר עשוי לתאר את מצבו של העם בכל הדורות - למן התקופה שבה ישב על ארצו ובמולדתו, דרך תקופת הגלות שהיא תקופת הדמעות והבכי, ועד לעת החדשה שבה העם מדוכא עד כדי כך שאין הוא מסוגל אפילו לבכות. רבים משירי האישיים-הלאומיים של ביאליק בנויים במעגלים קונצנטריים הולכים וגדלים, המשקפים את ההיסטוריה הלאומית בעדשה מקרבת או מרחיקה.

אמנם השיר "לשיר או לבכות?" אינו מן העידית שבשירת ביאליק, אך יש בו כדי להאיר את מנגנוני היצירה של המשורר ולבסס את הבנתנו בשיריו המורכבים יותר שנכתבו באותה עת עצמה. גדול חוקרי ביאליק, דב סדן, אמר לנו פעם משפט שלא אשכח. כששאלנו אותו לדעתו על שירי הבוסר העלובים של ביאליק ואלתרמן, ואפילו על שירי הבוסר של עגנון (כן, גם עגנון כתב בנעוריו שירים), הוא ענה על שאלתנו בשאלה, ואמר: "מה אתם חושבים, שהגורים של לביאה מבפירה הם חתלתולים? גם גוריה הרפים של לביאה הם גורי אריות".